International Journal of Applied Research 2020; 6(8): 143-145

ISSN Print: 2394-7500
ISSN Online: 2394-5869
Impact Factor: 8.4
IJAR 2020; 6(8): 143-145
www.allresearchjournal.com
Received: 16-06-2021
Accepted: 22-07-2021

डॉ0 इन्द्रेश कुमार झा
अफजला बलिया, थाना–बिरौल, दरभंगा, बिहार, भारत

याज्ञवल्क्यदृष्ट्या प्रायश्चित्तस्य महत्त्वम्

डॉ0 इन्द्रेश कुमार झा

प्रस्तावनाः
साधारणतो येनोपयोन पापफलाद् विमुक्तिः स्यात्, स प्रायश्चितम्। कुकृत्यं कृत्वा पापी पण्डितपरिषदा निर्णीतं प्रायश्चित्तमनुष्ठायैवेहलोके परलोके वा पापाफलभोगाद् विमुक्तो भवतीति लोकेधारणा बभूव[1]। प्रायश्चित्तविधानं सौष्ठवानुरुपं सुकृतं विभाति। यतो हि नाम अशीतिवर्षेभ्यौधिकवृद्धः षोडशवर्षान्नयूनतरवयस्कोऽर्धं दण्डमर्हतः। तथैव स्त्रियो रुग्णाश्च प्राश्चित्तार्धगम्या मताः। साधारणतो ब्राह्मणानां कृते दण्डोऽन्यवर्णापेक्षयाधिकतरो निर्धारित आसीत्[2]। वारंवारं कृतपापाय कठोरप्रायश्चित्तं विहितमासीत्।

स्वयमेव प्रायश्चित्तनिर्णयो न विधेयोऽपितु–
विख्यातदोषः कुर्वीत पर्षदोऽनुमतं व्रतम्[3]।

परिषदो राजकीयन्यायालयवद् व्यवहारन्। परिषत्सदस्या यदि धर्मशास्त्रविरुऋद्धं प्रायश्चित्तं निर्णयेतुस्तर्हि ते पापभाजो भवेयुः। निर्णयस्तु सर्वसम्मतो भवेदिति प्रचोदितम्[4]।
साधारणतोऽकामतः कृतं पापं प्रायश्चित्तेन शुद्धयतीति मतमासीत् शास्त्र–काराणाम्। तथापि वैदिककालतः कामतः कृतानि पापानि शोधयितुमपि प्रायश्चित्तानि क्वचिद् दृश्यन्ते। प्रायिश्चत्तं करणीयमेव। यतोहि नाम प्रायश्चित्तम–कृत्वा समाजाद् बहिष्कृत आसीत् पाप्मा पुरुषः[5]। अपरं च स पापानुसारेण रूपविर्पयं, कुनखित्वं, विविधरोगं नरकं च भजते। प्रायिश्चित्तं विशुद्धयेऽवश्यमेव चरितव्यम्[6]। इहलोके परलोके च पापेभ्यः फलिता दुर्गतिः प्रायश्चित्तेन प्रोज्झितुं शक्यते।
प्रायश्चित्ते किं करणीयम् ? मन्वनुसारेण वने वासः[7], अग्नौ पतनं[8], अश्वमेधादियज्ञः, वेदादीनां जपः इत्यादीनि प्रायश्चित्तम्। कठोरतमं प्रायश्चित्तं तु प्राणान्तकमेव। तत्र सन्ति बहूनि प्रायश्चित्तानि सुकराणि। यथा घृतप्राशः, ऋक्शतजपः, शंखपुष्पीशृतपयः पानं, कुशवारिपानं प्राजापत्यव्रतम्, पञ्चगम्यपानं, पयः पानं, सचैलस्नानमित्यादीनि[9]।
पापप्रवृत्तेः सूक्ष्मं विश्लेषणं परवर्तिग्रन्थेष्वपि परिचीयते। तथा हि गरुण–पुराणानुसारेण गोवनोपवन–तडाग– भार्यादीनां विक्रयस्तु पापमेव[10]।
परवर्तियुगे पापनिवृत्ति–योजना धर्मशास्त्रेषु सम्यक् प्रथिता। तथाहि–

ख्यापनेनानुतापेन तपसा ध्यानेन च।
पापकृत्मुच्यते पापात्तथा दानेन चापदि[11]।।

पापस्य फलं भोक्तव्यमेवेति प्राचां निश्चितधारणासीत्। यदि नाम पापं कृतमेव तर्हि तस्य फलं नापतेदिति धर्माचार्याणामुपायप्रपञ्चैः सम्भावितम्। काणे महोदयः पापनिवेदनं, अनुतापः, प्राणायामः, तपः, होमः, जपः, दानम्, उपवासः, तीर्थयात्रा च पापहराणि प्रभवन्तीति पौराणिकानां मतं समग्रहीत्[12]।

पापनिवेदनम्– पापनिवृत्तिपरकभिक्षणे स्वपापनिवेदनं ग्रामाञ्चलेषु यथा पुरा तथैवाधुनापि प्रचरति।

अनुतापः – पापं कृत्वा यदि पापी स्वीयकुकृत्यं हृदयेनरति विनिन्दति तत्कारणादनुतपति च तर्हि स पापाद् विमुच्यते। नैवं कुर्या पुनः[13]।

प्राणायामः– प्रतिदिनं प्रणवेन गायत्रीमन्त्रेण च सह 16 प्राणायामा मासेन ब्रह्महत्यामपि परावर्तयन्ति।
तपः – मनुस्तपसः पापनिवारिणीं शक्तिं वर्णयत्धोविधम्– महापातकिनः पापात् प्रमुच्यन्ते, पशुपक्षिणः पशुपक्षिणः स्थावराणि भूतानि च तपसा दिवं यान्ति। सर्वविधपापानि तपसैव प्रदह्यन्ते। जनास्तपसा सर्वविधं पापं निर्दहन्ति[14]।

Corresponding Author:
डॉ0 इन्द्रेश कुमार झा
अफजला बलिया, थाना–बिरौल, दरभंगा, बिहार, भारत

वेदाभ्यासादिना पापनाशः– मन्वानुसारेण–
वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमा।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजन्यपि।।
हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्नपि यतस्ततः।
ऋग्वेदं धारयन् विप्रो नैनः प्राप्नोति किञ्चन[15]।।

होमः– मनुः प्रतिपादयति यत् कश्चिद् ब्राह्मणो होमेन चात्मन आपदं तरेत्[16]।

वैदिकयुगे पापाशौचनिवृत्तये कूष्माण्डहोमो विहित आसीत्[17]। अत्र कृष्माण्डमन्त्रस्य (तैत्तिरीयारण्यके 2.3–6) प्राधान्यमस्ति। तस्मात् कूष्माण्डयज्ञोऽयम्। गायत्रीमन्त्रेण तिलस्य हविर्दानेन च घोरपापैः प्रमुच्यते[18]। होमस्तु याग[19] एवाग्ना आहुतिप्रदानपूर्वकः।
उपवासः– वैदिकयुगस्य प्रारम्भत एव सर्वेषां धार्मिककार्याणामनुष्ठानस्य योग्यता तस्यैव पुरुषस्य समाम्नाता यो मनसा वाचा कर्मणा शरीरेण चानुष्ठानदिवसे शुद्धोवत्। एतस्मै प्रयोजनाय नैकव्रतानि ग्रहणीयानि बभूवुः। तेषु 'उपवासः' अन्यतमः। उपवासस्य प्रत्यक्षाभिप्रायोऽस्ति भोजनपानादिशरीरयात्रासाधकवस्तूनां त्यागः किन्तु सूक्ष्माभिप्रायेण निर्वचनोपस्कारदृष्ट्योपवासोऽस्ति–

उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह।
उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः[20]।।

उत्तरमोपवासे भोजनपानप्रसाधनादीनां सर्वथा त्यागो विहितः[21]। मध्यमो–पवासे लघुमात्रायां तेषां ग्रहणमनुमतम्। वन्यभोजनं फलादिग्रहणमुपवासे विर्हितम्[22]।
गौतमः उपवासेन पापान्निवर्तनं सूचयति। मन्वनुसारेण–

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्[23]।।

महाभारत उपवासस्य महती प्रतिष्ठता प्रतिपादिता यतो हि नाम 'दरिद्रेण यज्ञाः अनुष्ठातुं न शक्याः, बहूपकरणा यज्ञा नानासम्भारविसतराः। यज्ञफलैस्तुल्य उपवासः। अतएवोपवासः सार्वजनीन इति'[24]। विविधप्रकारैरुपवासैर्नैकयज्ञानां फलानि लभ्यानि। उपवासिनो देवलाके वासः सम्भवति। तथाहि–

पूर्णेऽथ विंशे दिवसे यो भुङ्क्ते ह्येकभोजनम्।
सदा द्वादशमासांस्तु सत्यवादी धृतव्रतः।
स लोकान् विपुलान् रम्यानादित्यानामुपाश्नुते।।
यस्तु मासे गते भुङ्क्ते एकभक्तं शमात्मकः।
सदा द्वादशमासान् वै ब्रह्मलोकमवाप्नुयात्[25]।।

वैदिकयुगे भारतीयसंस्कृतेः केन्द्रं यज्ञो बभूव। असंख्यविधयज्ञाः शनैः शनैः कल्पिताः, पूर्वं सरलातिसरला अपि नानाकर्मकाण्डीयविधानैरुपबृंहिता बहुसंख्यकपुरोहितैनिरतिशय–सामग्री– सम्भारैः सुदीर्घकालव्यापृतिभिश्च सम्पादनीया प्रायो राजन्यवर्गेण साधनीया बभूवुः। वैदिकयुगीन–धर्मस्य बहुफला अपि कर्मकाण्डबहुला बहवो यज्ञा बहुभारत्वात् सर्वसाधारणकृते दुर्वहाः सन्ति। ते समृद्धिशालिनां राजन्यानां च प्रतिष्ठानुकूलं संवर्धिताः शाश्वतप्रचलिताश्चासन्।
वैदिकयुगस्य बौद्धिकवर्गस्य ऋषीणां च यज्ञादिकं नातिव्ययसाध्यं, सर्वसाधारण–विर्वाह्यं लोकहितसाधकं परम्परागतं च प्राचलत्। तेषां जीवनविधौ तपसो ब्रह्मचर्यस्य मनसा कर्मणा च पुण्योदर्कस्य महिमा विलसति स्म। एतेषां प्रभव ऋषीणामाक्षपदं तीर्थमस्तीति वैदिकधारणा शनैः शनैः दृढमूला बभूव।

श्रमः– देवस्य सवितुः सर्व कर्म कृण्वन्तु मानुषाः[26]। अर्थात् सवितुरादर्शानुसारेण कर्म करोतु मानवः।

ऋग्वेदानुसारेण– श्रमयुवः ...... तस्थुः पदे परमे[27]। अर्थात् श्रमवीरा उत्कृष्टं पदमधितिष्ठन्ति।

यादृश्मिन् धायि तमपस्यया विदत[28]।
अर्थान्मनसा यद् ध्यातं तत्तु श्रमेण प्राप्तमेव।

देवानां श्रमपरायणता वैदिकसंहितासु पदे पदे विभाति। स्वभावत ऋषयो मानवीविशश्च तान् देवानादर्शीकृत्य स्वयमेव श्रमशीलाः स्वकार्यक्षेत्रुषु सफला बभूवुः। प्रत्यक्षानुभूतमेव श्रमस्य महत्त्वं वैदिकयुगे दृश्यते। महर्षिरगस्त्यः सिद्धान्तयति–देवाः श्रान्तमवन्ति[29]। अर्थात् श्रमकर्शिता एव देवानुग्रहं लभन्ते। अपरं च–
न ऋते श्रान्तस्य सख्याय देवाः[30]। अर्थाद् देवै5 सह श्रमशीलानामेव मैत्रीभावः सम्पद्यते। वेदेऽस्मिन् श्रमस्य दायं च चर्चितम्[31]।
अथर्ववेदानुसारेण (4.11.10) श्रमेण कीलालं (रसो) लभ्यते। अथ च देवाः स्वप्नाय न स्पृहयन्ति। अतन्द्राः प्रमादयन्ति[32]। देवानां कृतेऽपि श्रमस्य महत्त्वमासीत्[33]। अथ च नानाश्रान्ताय श्रीरस्ति[34]। यत् किञ्चित करणीयं तत्तु यथाशीघ्रं समापनीयं यतो हि नाम को मनुष्यस्य श्वो वेदेति शतपथब्राह्मणे सत्यापितम्। समर्थितमेतदैतदेये– इन्द्र इच्चरतः सखा। कृतं सम्पद्यते चरन् चेति। तत्रादर्शदेवो राजते सूर्यो यथैतरेये निगदितम्–

सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं यो न तन्द्रयते चरन्[35]।

अन्यच्च–

यः श्रमात्तपसो जातो लोकान् सर्वान् समानशे।
तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणो नमः।
अत्र श्रमणे तपसा च श्रेष्ठब्राह्मणत्वं प्रकल्पितम्। स ब्राह्मणः सर्वान् लोकान् व्याप्नोति।

श्रमानन्तरमेव स्वर्गलोके स्थानं प्राप्यमिति–

अन्तरक्षि ...... स्थाम श्रान्तसदाम्[36]।
श्रमस्तपश्च लोकपालनशक्तिं विधत्त इति वैदिकमतम्[37]।

श्रमस्य पर्याय एवोत्थानं यत् प्रशंसितमधोविधम्–
(क) उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत[38]।
(ख) उत्तिष्ठन् परिचरिता भवति[39]।
(ग) तस्मादुत्तिष्ठ यशो लभस्व[40]।।
(घ) श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निवर्ततान्गिः[41]।

'कुर्वन्नेह कर्माणिजिजीविषेच्छतं समाः। इति ईशोपनिषदः पुष्कलवाक्यम्।
वैदिककालानन्तरं स्पष्टत उद्भिन्नाश्रम–व्यवस्था श्रमेणैव विशेषिता। आसमन्तात् श्रमो यत्रेति आश्रमः। तत्र पूर्वाश्रमे वेदज्ञानाय, गृहाश्रमे पञ्चमहायज्ञ–सम्पत्त्ये, वानप्रस्थे तपोनिधये, संन्यासे च निःश्रेयसोदयाय भूयिष्ठः श्रम आशंसितो दृश्यते।
अशोको वैदिकश्रमप्रवृत्तिं न केवलं वाचापितु लेखे कर्मणापि प्राञ्जलं पुरश्चकार। तद्यथा चतुर्दशशिलालेख–सर्वा च निरतिर्भवतु या श्रमरतिः[42]। अन्यच्च–
सर्व कालमदतो मेऽवरोधने गर्भागारे, वर्चसि, विनीते, उद्याने–सर्वत्र जनस्यार्थं करिष्यामि। नास्ति हि मे तोष उत्थानेऽर्थसन्तरणाय। कर्तव्यं हि मे सर्वलोकहितम्[43]।

सन्दर्भ– ग्रंथ सूची :

1. मनुर्विशदयति–अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन्। प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः।। (11.44)

प्रायश्चित्तविधानाद् भिन्नमेवासीद् राजदण्डः। उभयविधं दण्डविधानं प्राचरत् पुरा। (विष्णुधर्मसूत्र– 46.33)
2. अन्यत्र ब्राह्मणाय स्वल्पतरो दण्डोऽपि विहित आसीत्। हत्याभियोगे ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तादर्धमेव क्षत्रियकृते निर्धारितमस्ति।
3. याज्ञ0– 3.300
4. विचारस्तादृशः कार्यो यथा सर्वे सभासदः। एकवाक्यतया ब्रूयुस्तथा श्रेयोऽधिगच्छति।।
5. पापे कृते प्रायश्चित्ताकरणं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् (मनु0– 11. 37)।
अन्यच्च–
अपात्रीकरं मलावहं च पापम् (11.69–70) । सर्वस्वदानं (11. 76), ग्रामान्ते वासः (11.78), गोब्राह्मणार्थ प्राणत्यागः (11.79), अश्वमेधावभृथजले स्नानम् (11.82), अग्निप्रतप्तमदिरापानं (11. 90), वालवास–जटिध्वजि– जीवनविधिः (11.92), राजदण्डयाचनम् (11.99), तप्तलौहशय्याशनम् (11.103), कृच्छ्रॅंचरणम् (11.105), चान्द्रायणं (11.106), गोचर्मपरिधानं कृत्वा गोश्ठे वासः (11.108), गोधूलिपानम् (11.110), गर्दभचर्मावरणं पापकथनं च (11.123), प्राणायामः (11.141), जपः (11.142), घृतप्राशः (11.143), पयोव्रतं (11.144) इत्यादिनि प्रायश्चित्तविधानानि।
6. मनु0 – 11.48–53, 71
7. मनु0– 11.72
8. मनु0– 11.73
9. मनु0– 11.174
10. गरुडपु0– 105. 14–17
11. मनु0– 11.227
12. भ्पेजवतल व ि वींतउेंजतं टवसण प्ट चण.41.56 । अकामतः कृतं वेदाभ्यासेन शुध्यति। (11.46)
13. मनु0– 11.229–230
14. मनु0– 11.239–241
15. मनु0– 11.145; 11.261
16. मनु0– 11.34
17. जीवनचर्यां तपोमयीं कृत्वा नैकमन्त्राणां जपेन, नैकवधिव्रतधारणेन, नैकमन्त्रैर्हविर्धानेन, अग्निस्तोत्रेण च कूष्माण्डहोमोऽनुष्ठितः। महार्णवकर्मविपाके विस्तृतविवरणं द्रष्टव्यम्।
18. याज्ञ0– 3.309
19. समन्त्रं देवेभ्यो भोज्यं पेयं च समर्प्यत इति यागः। शाबरभाष्ये प्रोक्तम्– यजति– ददाति– जुहोतिषु सर्वेषूत्सर्गः समानः। तत्र यजतिर्देवतामुद्दिश्योत्सर्गमात्रं, जुहोत्यासेचनाधिकः। ददाति–रुत्सर्गपूर्वकः परस्वत्वेन सम्बन्धः। जैमिनि– 7.1.5 अधिकृत्य शबरः।
20. Almost all religious (except Zoroastrianism) such an the Hebrew, Christian and Moslem (in Ramjan) emphasise the necessity of fasting as a discipline or as a preparation for penitence. Hist. of Dharm. Vol. IV. p. - 54.
21. अपरार्कं : पृ0– 197
22. प्रसाधन– निषेधोऽनावश्यक इति गरुडपुराणे (1.128.6), भविष्यपुराणे 1.184.27 देवलानुसारेणोपवासदूषणानि सन्ति– असकृज्जलपान्नाच्च ताम्बूलस्य च भक्षणात्। उपवासः प्रदुष्येत्तु दिवास्वापाच्च मैथुनात्।। स्मृतिचन्द्रिका भाग 2, पृ0– 355
23. तै0 सं0– 1.67.3–4
24. मनु0– 11.203
25. महा0 (अनुशासने)– 107.2–4
26. महा0 (अनुशासने)– 107,90, 91, 127
27. अथर्ववेदे– 6.23.3
28. ऋ0– 1.72.2
29. ऋ0– 5.44.8
30. ऋ0– 1.179.3
31. ऋ0– 4.33.11
32. ऋ0– 2.114.10
33. ऋ0– 8.2.18; अथर्व0– 20.18.3
34. श्रमेण ह सा वै तदेवा जयन्ति। शतपथे– 1.6.2.3
35. शत0– 2.1.3.4
36. ऐ0ब्रा0– 7.15.16
37. अथर्व0– 1.32.2
38. अथर्व0– 11.5.4
39. कठ0– 3.14
40. छान्दोग्ये0– 7.8.1
41. गीता0– 11.33
42. बृहदा0– 1.2.2
43. श्रमाभिरतिः भारते सदैव प्रशंसिता। तथाहि यजुर्वेदे–
कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः। (40.2)
मनुः– आरभेतैव कर्म्राणि श्रान्तः पुनः पुनः।
कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्निषेवते।। (9.300)
भासः– यत्नैः शुभैः पुरुषता भवतीह नृणाम्।
दैवं विधानमनुगच्छति कार्यसिद्धिः।।
भर्तृहरिः– विघ्नैः पुनः पुनरपि हन्यमानाः।
प्रारभ्य तूत्तमजनाः न परित्यजन्ति।।
दृढकारी स्वर्गं जयेदिति इति मनु विस्पष्टयति। (4.2.46)
अन्यच्च– कलिः प्रसुप्तो भवति स जाग्रद् द्वापरं युगम्।
कर्मण्यभ्युद्यस्त्रेता विचरंस्तु कृतं युगम्।। (9.302)